

ТИПИ РОСІЯНІЗАЦІЇ: ПРИЧИНИ І НАСЛІДКИ

Лавер О.В.

*кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови
Ужгородський національний університет
м. Ужгород, Україна*

Мова – це потужна енергія, яка здатна бути животворчою, консолідувати націю, формувати державні процеси, народжувати неповторні культурні цінності. Мова також є основною ознакою нації, на карті світової історії народ формується в націю завдяки мові. Будь-які прояви нищення чиеїсь мови провокують загрозу зникнення нації. Такі процеси отримали в науці назви лінгвоцид, або глотофагія, і мали місце в багатьох багатонаціональних державах, утворених не на демократичних засадах, а шляхом примусового підпорядкування панівному народу. В історії європейських народів лінгвоцид відомий ще з античних та середньовічних часів, майже завжди цей процес різнився мірою вияву і наслідками, був частиною цілеспрямованої політики для підкорення чужих територій. В умовах сучасної війни аналітика наукових досліджень про виникнення та характер функціонування лінгвоциду є актуальною і ключовою у парадигмі вищої освіти.

Мета нашого дослідження – висвітлити основні типи процесу росіянізації в контексті історії українсько-російських мовних контактів.

Поява будь-якого типу лінгвоциду зумовлена низкою конкретних історичних причин геополітичного характеру: якщо у багатонаціональній країні з'являються тенденції до тоталітарного правління, то закономірно урядова ланка робитиме все, щоб уніфікувати духовні

цінності підкорених народів, а згодом повністю їх асимілювати чи знищити. Лінгвоцид може здійснюватися поступово, пасивно через пропаганду двомовності, в умовах якої панівна мова виконує в суспільстві головну роль: забезпечує адміністративне та військове управління, інтелектуально-освітні та культурні потреби. Це пасивний лінгвоцид [1, с. 316]. Якщо правляча верхівка вдається до політики заборони мови, фізичного знищення наукової еліти та населення як спадкоємця і творця національних традицій, то такий лінгвоцид можна назвати агресивним і справедливо кваліфікувати як геноцид. 1948 року поняття мовного геноциду намагався впровадити у міжнародне законодавство правознавець Р. Лемкін, автор терміна «геноцид», однак відповідна стаття так і не ввійшла до остаточного тексту «Міжнародної конвенції про відповідальність за злочини геноциду та способи запобігання йому» [7]. Я. Радевич-Винницький вважає, що першим, хто у світовій науковій термінології запровадив до вжитку англійське слово “linguicide” (кальк. «лінгвіцид»), був український учений Я.-Б. Рудницький – член Канадської королівської комісії у справах двомовності й двокультурності в Оттаві. Цим терміном він уперше позначив будь-які спроби суспільства чи державних інституцій обмежити або підтримати використання однієї мови за рахунок іншої. Злочин проти людяності вчений докладно описав у праці «Лінгвіцид» (Вінніпег; Мюнхен, 1976), зараховуючи до лінгвоциду і ті заходи, що нині кваліфікують як вияви геноциду (фізичне нищення людей, репресії тощо) [7].

Знаряддям лінгвоциду стає мова панівного, диктаторського режиму, така мова за задумом диктатора має бути єдино можливою для спілкування, тому типи лінгвоциду конкретизують термінами, похідними від назв мов, які свого часу були засобом лінгвоциду: латинізація, германізація, росіянізація (русифікація) тощо [7].

Лінгвоцид у контексті росіянізації детально опрацьовано у працях Ю. Шевельова, Я. Радевича-Винницького, Л. Масенко, В. Лизанчука та ін. У радянському союзі спроби протистояти русифікації кваліфікувались як важкий злочин – державна зрада. Наприклад, 1965 року Іван Дзюба написав статтю «Інтернаціоналізм чи русифікація?» про загрозливі проблеми національних відносин у соціалістичному суспільстві. Праця І. Дзюби була реакцією на хвилю репресій проти української інтелігенції, її активно поширювали за кордоном, але сам автор втратив роботу, його виключили зі Спілки письменників України, переслідували і ув’язнили на 18 місяців.

Історія лінгвоциду української мови налічує сотні років і триває досі. З усіх видів лінгвоциду найбільш тривала і найбільш жорстока – це росіянізація (русифікація, російщення, московщення, денаціоналізація, деукраїнізація, асиміляція). Аналіз мовних досліджень

дозволяє виділити три типи росіянізації на території України: відкрита, приховано-репресивна і маніпулятивна. Відкрита росіянізація – це сукупність законодавчих заборон української мови, української освіти і книгодрукування. Почалася росіянізація після 1654 року (приєднання України до Московії), перші заборони були ініційовані саме московською духовною владою: 1627 року з подання Московського патріарха Філарета за наказом царя Михайла було спалено всі примірники надрукованого в Україні «Учительного Євангелія» Кирила Ставровельського. Після незаконної і насильницької ліквідації автономії української церкви (1686 р.) та приєднання Київської митрополії до Московського патріархату над церковним життям, освітою і культурою в Україні встановлено ретельний контроль. Без дозволу Московського патріарха не можна друкувати книги у Києво-Печерській лаврі (1689), заборонено українські книжки привозити до Москви (1693), на численні книжки, написані тодішньою українською літературною мовою, патріарх Іоаким на церковному соборі наклав прокляття – анафему. До церковних заборон додалися кардинальні заборони світської влади: накази Петра I про цензурування українських книг, про заборону друку українських книг у Києво-Печерській та Чернігівській друкарнях, крім церковних, які мали друкуватися «для совершенного согласія с великороссійскими..» [6, с. 120]. «Це була найбрутальніша цензура, – констатував І. Огієнко, – яку знав коли світ, – це свідомий явний приказ знищити українську літературну мову й українську культуру, і то від царя, що пишався запровадженням до себе європейської культури» [6, с. 121].

Після тотальних заборон українського друкованого слова, почався період росіянізації українського населення через шкільну освіту, а також через запровадження російської вимови церковнослов'янських текстів. Головним «реформатором» у цьому плані стала Катерина II. Пам'ять про українську історію знищувалась фізично: ліквідація Запорізької Січі (1775), закриття Києво-Могилянської академії (1817), скасування Магдебурзького права (1830), розгром «Товариства св. Кирила і Мефодія» у Києві, арешт його учасників (1847), циркуляр П. Валуєва (1863), Емський указ Олександра II (1876), заборона української періодики, українського театру та ін. Перелік заборон можна продовжувати аж до розвалу Російської імперії. Російським чиновникам «исключая, однако, местных уроженцев», за успіхи в зросійщенні українського народу царським урядом призначалась винагорода (1869, 1886 рр.).

Росіянізацію, яка відбувалась у радянський період, можна назвати приховано-репресивною. У той час, коли радянський уряд декларував безхмарне життя трудящих, використання української мови і розвиток

національної культури реалізовувались відповідно лише за критеріями комуністичної ідеології, визначальним завданням якої стала стратегія майбутнього злиття націй, злиття мов [8, с. 5]. На відміну від імперської методики русифікації, радянська русифікація за характером була більш жорстокою, цинічною і масштабною. Вона охоплювала не лише українські терени і здійснювалась під лицемірними гаслами «єдиної сім'ї народів», «братерської дружби», «пролетарського інтернаціоналізму» тощо.

Специфіку росіянізації радянської доби детально описав визначний український мовознавець Ю. Шевельов: «Урядове втручання взагалі, а в даному випадку з боку уряду, опанованого росіянами, у внутрішні закони мови було радянським винаходом і новиною. Ні поляки, ні румуни, ні чехи до цього не вдавалися, як не вдавалася царська адміністрація дореволюційної Росії. Вони всі обмежувалися на заходах зовнішнього тиску: забороняли вживати українську мову прилюдно, цілковито або частково; накидали державну мову через освітню систему; зваблювали українців своєю культурою й можливістю кар'єри; переселяли їх на неукраїнські території, а українські землі заселяли членами панівної нації тощо. Поруч цих «клясичних» метод радянська система встановлює контроль над структурою української мови: забороняє певні слова, синтаксичні конструкції, граматичні форми, правописні й орфоепічні правила, а натомість пропагує інші, ближчі до російських або й живцем перенесені з російської мови. Таким чином на радянській Україні конфлікт між українською і російською мовами перенесено з зовнішньої, позамовної сфери в середину самої мови. Боротьба відбувалася не тільки в людській психіці, а й у самій мові» [9, с. 267].

Маніпулятивна росіянізація стала суспільною реалією на політичній карті незалежної України, хоча окремі її форми відомі і в попередні періоди. Незалежність України унеможливила відкриті заборони української мови та репресії українських діячів науки і культури, натомість російські технологи підготували цілу когорту агентів, які намагаються узаконити статус російської мови в Україні, а також створюють локальні дезінтеграційні процеси, спрямовані на денационалізацію українського мовного простору. Численні приклади таких явищ описують у своїх працях висококваліфіковані доктори філологічних наук В. Німчук, Л. Масенко, Л. Белей та ін. Так, Л. Масенко виступила із справедливою критикою тих осіб, які для виправдання і узаконення вагомості присутності російської мови в українській державі популяризують ідею, згідно з якою російська мова, вживана в Україні, – не така, як російська в Росії, тому потрібно легалізувати український варіант російської мови і прийняти його як

свою культурну власність. При цьому М. Потураєв у своїй маніпулятивній теорії про українських варіант російської мови вдається до відвертого шахрайства, використовуючи для ідентифікації російської мови історичну назву української мови – «руська мова». Схожу ідеологію проповідує російський письменник А. Курков та ін. [4].

Вкрай небезпечним різновидом сучасного типу росіянізації стало політичне русинство на Закарпатті, головні технологи якого вдаються до створення нової літературної мови, публікують різні версії її правопису, граматики, словників, вкотре крадуть український етнонім «руський», «русинський» [2, с. 37–60; 3; 5, с. 3–26]. Л. Белей у висновках до фундаментальної монографії про мовну ситуацію на Закарпатті зазначає: «Неорусинство – це не маргінальна закарпатська проблема, а місцевий різновид вкрай небезпечної антиукраїнської політики, спрямованої на дезінтеграцію українського етнокультурного простору та цілісності української держави. Основна мета неорусинської доктрини – заперечити українськість історичного Закарпаття і тим самим суттєво – на 200–300 кілометрів обрізати найзахідніші українські етнічні терени» [3, с. 305]. Крім Л. Белей, проблему неорусинства неодноразово порушували такі провідні науковці П. Чучка, В. Німчук, Ю. Балега, П. Федака, О. Мишанич, М. Тиводар, М. Мозер, М. Штець та ін.

Висновок. Для українських мовознавців перераховані типи росіянізації не новина, але зважаючи на реалії повномасштабної війни, питання лінгвоциду та будь-яких його форм і надалі потребує пильної уваги і науковців, і освітян, і свідомих громадян.

Література:

1. Ажнюк Б.М. Лінгвоцид. *Українська мова. Енциклопедія* / редкол.: Русанівський В. М., Тараненко О.О. (співголови), Зяблюк М.П. та ін. Київ : Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 315–318.
2. Белей Л.Л. Українська мова на початку ХХІ ст.: Параметризація соціально-лінгвістичних змін. Київ : Люта справа, 2019. 208 с.
3. Белей Л.О. «Русинський» сепаратизм: націтворення *in vitro*. Київ: Темпора, 2017. 392 с.
4. Масенко Л. Русифікацію України здійснювали під грифом «Цілком таємно». URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/30833701.html>
5. Німчук В.В. «Кодифікувати» нові літературні мови? Зберегти й захистити українські говори! *Українська мова*, 2013, № 3. С. 3–26.
6. Огієнко І. (Митрополит Іларіон). Історія української літературної мови. Київ : Либідь, 1995. 296 с.
7. Радевич-Винницький Я.К. Лінгвоцид. *Енциклопедія Сучасної України*: електронна версія [онлайн] / гол. редкол.: І.М. Дзюба,

А.І. Жуковський, М.Г. Железняк та ін.; НАН України, НТШ. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. URL: https://sum.u.edu.ua/serb_articles.php?id=55514 (дата перегляду: 31.08.2022)

8. Українська мова у XX сторіччі: історія лінгвоциду. Документи і матеріали / упорядн.: Л. Масенко, В. Кубайчук, О. Демська-Кульчицька ; за ред. Л. Масенко. Київ : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2005. 399 с.

9. Шевельов Ю. Вибрані праці: У 2 кн. Кн.1. Мовознавство / Упоряд. Л. Масенко. Київ: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. 583 с.